

VERBOND EN DIALOOG – JOODSE LEZING VAN DE TORA

JONATHAN SACKS

Leviticus

boek van het heilige

SKAN DALON
NON-FORMALISED POSTSCRIPTS

Vrijheid en gelijkheid

In zijn boek *Moral Tribes* vraagt Joshua Green de lezers om zich vier stammen voor te stellen, die elk aan een andere kant van een uitgestrekt woud wonen.²⁵ Ze hebben nauwelijks contact met elkaar en hebben elk hun eigen manier om zaken te regelen.

In het noorden van het woud bevindt zich een stam waar elke familie een eigen stuk land bezit, omgeven door een hek. De percelen variëren sterk in grootte en productiviteit, mede omdat sommige families slimmer zijn of harder werken dan andere en daardoor land hebben kunnen kopen van minder welgestelde burens. Sommige gezinnen zijn arm doordat ze minder ijverig of efficiënt hebben gewerkt, andere zijn aan de bedelstaf geraakt door botte pech. Er zijn grote verschillen in welvaart. De raad van oudsten van de stam zorgt ervoor dat mensen hun beloften nakomen en elkaars eigendom respecteren, maar verder doen ze weinig. Het gevolg is dat sommige leden van de stam in de winter sterven door gebrek aan voedsel of warmte. Maar de stam als geheel floreert.

In het zuiden woont een stam waar de mensen hun land en veestapel delen, evenals de vruchten van hun werk. De raad van oudsten beheert de velden en kuddes en heeft het bijzonder druk. Er zijn vaak klachten over leden van de stam die lui of onvoorzichtig zijn en weigeren om hun deel van de gemeenschappelijke last te dragen. De meesten werken echter hard, gedreven door gemeenschapszin of uit angst voor kritiek van hun burens. De stam is als geheel minder welvarend dan de stam in het noorden, maar iedereen kan overleven en er sterft nooit iemand door gebrek aan voedsel of warmte.

Natuurlijk zijn dit twee totaal verschillende manieren om een samenleving in te richten (de twee andere in het verhaal van Green zijn tussenliggende opties). Ze zijn in feite onverenigbaar. Zoals Isaiah Berlin opmerkte,²⁶ is het nu eenmaal zo dat de grote idealen niet altijd gelijktijdig kunnen worden gerealiseerd. We koesteren de vrijheid en waarden gelijkheid, maar daaruit volgt niet dat we beide tegelijk kunnen hebben. Greens gelijkenis laat ons schematisch zien hoe dat werkt. De noorderlingen hebben vrijheid maar weinig gelijkheid. De zuiderlingen hebben gelijkheid maar weinig vrijheid. Dat is de klassieke keuze tussen een vrijemarkteconomie en een communistische of socialistische staat.

25 Joshua Green, *Moral Tribes* (Londen: Atlantic Books, 2014), p. 1-3.

26 Isaiah Berlin, 'Two Concepts of Liberty', in *Four Essays on Liberty* (New York: Oxford University Press, 1969).

In het vorige essay betoogde ik echter dat *Torat Kohaniem*, de priesterlijke stem die het boek Leviticus beheerst, een nieuwe manier heeft om met deze tegenspraak om te gaan. Vrijheid en gelijkheid zijn beide fundamentele waarden. Het feit dat het niet mogelijk is om ze gelijktijdig te realiseren, betekent niet dat ze niet *na elkaar* kunnen worden verwezenlijkt. Dit is precies wat de sociale wetgeving van *parasja Behar* doet. Het zet een programma uiteen dat vrijheid combineert met gelijkheid door om de zeven jaar en om de vijftig jaar periodieke correcties aan te brengen op de vrije markt.

Leviticus 25 zet een mechanisme in werking dat tot doel heeft om corrigerend op te treden tegen de neiging tot radicale en steeds toenemende ongelijkheid als gevolg van het onbelemmerde spel van de vrijemarkteconomie. Er is het sabbatjaar waarin schulden worden kwijtgescholden, Hebreeuwse slaven worden vrijgelaten, het land braak komt te liggen en de opbrengst, die niet geoogst wordt, aan iedereen toebehoort. En er is het jubeljaar waarin, op enkele uitzonderingen na, het voorouderlijk land terugkeert naar de oorspronkelijke eigenaren. Verder is er het gebod om de behoeftigen te helpen: 'Wanneer een van jullie tot armoede vervalt en zich niet kan handhaven, moet je hem bijstand verlenen, zoals je ook een vreemdeling zou helpen die bij je te gast is; je mag hem niet laten verkommeren' (Leviticus 25:35). En ook is er de verplichting om slaven niet slaafs te behandelen, maar 'als een loonarbeider of als een vreemdeling die bij je woont' (Leviticus 25:40).

Zoals Heinrich Heine opmerkte: 'Mozes had niet de intentie om het recht op eigendom af te schaffen. Integendeel, hij wilde juist dat iedereen iets zou bezitten, zodat niemand door armoede een slaaf zou worden met een slaafse geest. Vrijheid was de ultieme gedachte van deze grote bevrijder, en dat klinkt nog altijd door in al zijn wetten die betrekking hebben op armoede.'²⁷

Ondanks het feit dat deze wetten duizenden jaren oud zijn, hebben ze keer op keer al diegenen die worstelen met kwesties van vrijheid, recht en gerechtigheid geïnspireerd. Het vers over het jubeljaar, 'Verkondig vrijheid in het hele land aan alle inwoners daarvan' (Leviticus 25:10), staat gegraveerd in de Liberty Bell in Philadelphia. De internationale beweging die eind jaren negentig op gang kwam en waardoor meer dan veertig landen betrokken raakten bij een campagne voor het

27 Israel Tabak, *Judaic Lore in Heine* (oorspr. 1948; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979), p. 32.

kwijtschelden van schulden van landen in de Derde Wereld, werd Jubilee 2000 genoemd en werd regelrecht geïnspireerd door deze *parasja*.

De manier waarop de Tora het economische beleid oppakt, is ongebruikelijk. Het zal duidelijk zijn dat we in de eenentwintigste eeuw met haar geglobaliseerde economie en internationale bedrijvigheid geen directe conclusies kunnen trekken uit wetten die meer dan drieduizend jaar geleden ontstonden en afkomstig zijn uit een landbouwtijdperk en een samenleving die welbewust onder de soevereiniteit van God stonden. Tussen deze oude teksten en de hedendaagse toepassing daarvan staat een zorgvuldig proces van traditie en interpretatie, die we *Tora sje-beal pee* noemen, de mondelinge wet in de breedste zin van het woord.

Niettemin zijn er een paar belangrijke beginselen. Werk – zelfstandig de kost verdienen, zorgen voor brood op de plank – geeft menselijke waardigheid. Een psalm zegt: ‘Je zult eten wat je werk opbrengt, geluk en voorspoed vallen je toe’ (Psalm 128:2). We zeggen dit elke zaterdagavond aan het begin van de werkweek. In tegenstelling tot aristocratische culturen zoals die van het oude Griekenland, heeft het jodendom nooit afwijzend gestaan tegenover werk of een productieve economie. Het was geen voorstander van het creëren van een bevoorrechte niet-werkende klasse. ‘Torastudie zonder beroepsuitoefening wordt een mislukking en zal tot zonde leiden’ (Misjna Avot 2:2).

Een ander principe is dat iemand recht heeft op de vruchten van zijn arbeid, tenzij er dwingende redenen zijn om anders te beschikken. Het jodendom wantrouwt een omvangrijke overheid vanwege de inbreuk op de menselijke vrijheid. Dat is de kern van de waarschuwing van de profeet Samuël ten aanzien van het koningschap: een koning, zegt hij, zal ‘uw vruchtbaarste landerijen, wijngaarden en olijfgaarden afnemen en toewijzen aan zijn hovelingen. ... Van uw schapen en geiten zal hij een tiende deel opeisen en ook uzelf zult hem moeten dienen’ (1 Samuel 8).

Het jodendom is de religie van een volk dat geboren is in slavernij en verlangt naar bevrijding. En de grote schande van slavernij voor de menselijke waardigheid is dat het mij het eigendom ontnemt van de schatten die ikzelf heb vergaard. In het hart van de Hebreeuwse Bijbel staat de God die streeft naar vrijwillige aanbidding van vrije mensen, en een krachtige verdediging van die vrijheid is privé-eigendom als basis voor economische onafhankelijkheid. De ideale samenleving die de profeten voor ogen hebben, is er een waarin iedereen in staat is om ‘onder zijn wijnrank en onder zijn vijgenboom’ te zitten (Micha 4:4).

In een vrije economie is concurrentie de brandstof die het vuur van vernieuwing aanwakkert. Lang voor Adam Smith had het jodendom de

stelling aanvaard dat vooruitgang vaak tot stand wordt gebracht door driften die weinig spiritueel zijn. 'Ik heb,' zegt de auteur van Prediker, 'al het gezwoeg gezien, en vastgesteld dat alles wat een mens bereikt het resultaat is van zijn afgunst op een ander.' Of zoals de talmoedische wijzen het uitdrukken: 'Als er geen slechte neigingen zouden zijn, zou niemand een huis bouwen, met een vrouw trouwen, kinderen krijgen of zaken doen.' De rabbijnen geven zelfs de voorkeur aan krachten van de vrije markt op hun eigen terrein van het joodse onderwijs. Een gevestigde leraar, zeggen ze, mag geen bezwaar maken tegen een rivaal die zich als concurrent opwerpt. De reden die ze geven is simpelweg: 'Jaloezie onder geleerden vergroot de wijsheid.'

De markteconomie is het beste systeem dat we kennen om armoede te bestrijden door middel van economische groei. In één generatie heeft de aanvaarding van die gedachte 100 miljoen Indiërs en 400 miljoen Chinezen uit de armoede gehaald. De wijzen zien armoede als een morele zaak, niet alleen als een economische. Het is volgens hen onverenigbaar met de menselijke waardigheid. Armoede is geen gezegende of door God voorbestemde toestand. Het is, zo zeggen de rabbijnen, 'een soort dood' en 'erger dan vijftig plagen.' Ze zeggen: 'Niets is moeilijker te verdragen dan armoede, want wie door armoede wordt getroffen, is als iemand aan wie alle problemen van de wereld zich vastklampen en op wie alle vloeken van Deuteronomium neerdalen. Als alle andere problemen aan de ene zijde zouden worden geplaatst en armoede aan de andere zijde, zou de armoede ze allemaal overtreffen.'²⁸

De markteconomie is echter beter in het produceren van rijkdom dan in het eerlijk verdelen daarvan. De concentratie van rijkdom in handen van een kleine groep geeft sommige mensen onevenredig veel macht over anderen. Tegenwoordig is het in Groot-Brittannië niet ongebruikelijk dat CEO's in het bedrijfsleven meer dan vierhonderdmaal zoveel verdienen als hun werknemers. Terwijl ik dit schrijf, is de ongelijkheid in het afgelopen decennium in de meeste markteconomieën dramatisch toegenomen. Op zulke momenten moeten we ons terdege bewust zijn van de verantwoordelijkheid die rijkdom met zich meebrengt om de toestand van de armen te verlichten. Dat vloeit rechtstreeks voort uit het onteigeningsrecht van God: dat alles wat we bezitten, niet ons eigendom is.²⁹ We hebben het

²⁸ Voor de onderwerpen in dit hoofdstuk, zie Jonathan Sacks, *The Dignity of Difference* (Londen: Continuum, 2002) en 'Wealth and Poverty: A Jewish Analysis,' in *Tradition in an Untraditional Age* (Londen: Vallentine Mitchell, 1990), p. 183-202.

²⁹ Zie het essay 'Onteigeningsrecht.'

slechts in bruikleen van God, en een van de voorwaarden daarvan is dat degenen die meer hebben dan nodig hun zegeningen moeten delen met wie duidelijk minder hebben. Daarom betekent *tsedaka* in het jodendom rechtvaardigheid, en niet alleen liefdadigheid.

De wetgeving in *parasja Behar* toont ons de architectuur van een rechtvaardige samenleving. Het vertelt ons dat een economisch systeem een moreel kader dient te hebben. Dat hoeft niet gericht te zijn op economische gelijkheid, maar het moet de menselijke waardigheid respecteren. Niemand mag permanent door schulden worden geketend. Niemand mag worden beroofd van zijn aandeel in het gemeenschapsvermogen, wat in bijbelse tijden een aandeel in het land betekende. Niemand mag een slaaf zijn van zijn of haar werkgever. Iedereen heeft het recht – eens in de zeven dagen, eens in de zeven jaar – om te ontsnappen aan de eindeloze werkdruk. Niets van dit alles betekent dat de markteconomie moet worden ontmanteld, maar het kan wel een periodieke herverdeling met zich meebrengen.

De kern van deze wetten is een diepmenselijke visie op de samenleving. ‘Geen mens is een eiland.’ We zijn verantwoordelijk voor elkaar en betrokken bij elkaars lot. Dat is fundamenteel voor de ethiek en politiek van het verbond. We zijn verbonden door een gemeenschappelijk lot. We zijn samen verantwoordelijk jegens God voor de sociale omstandigheden. We zijn, zoals *parasja Behar* ons tot vijfmaal toe eraan herinnert, ‘broeders en zusters’ van elkaar. Het verbond ziet de samenleving als een grote familie. Het welzijn van allen is de zorg van eenieder. Dat is waarom het bijbelse Israël anders moest zijn dan haar burenen. De buurlanden waren groter in termen van omvang, bevolkingsaantal, macht en welvaart. Maar in Israël deed elk mens ertoe. Allen waren gelijke burgers onder de soevereiniteit van God.

Jeremia liet het verband tussen religie en samenleving zien in zijn beoordeling van twee koningen, Josia en zijn zoon Joachaz. De zoon streefde persoonlijke rijkdom na ten koste van sociale rechtvaardigheid. Jeremia zei over hem: ‘Wee hem die zijn huis op onrechtvaardigheid bouwt, die de bovenvertrekken met onrecht schraagt, die anderen voor zich laat werken maar hun geen loon betaalt’ (Jeremia 22:13). Hij zou gestraft worden, zei de profeet, en in ballingschap worden geleid waar hij een schandelijke dood zou vinden.

Over de vader, Josia, zei Jeremia: ‘Hij beschermde het recht van armen en behoeftigen – en hij leefde in voorspoed. Is dat niet: Mij kennen? – spreekt de HEER’ (Jeremia 22:16). Dat is een verbluffende uitspraak. God kennen, zegt Jeremia, is geen kwestie van abstracte theologie of

diepe vroomheid. Het betekent de zaak van de armen en behoeftigen verdedigen, en werken voor sociale en economische rechtvaardigheid en een eerlijke samenleving.

In een tijd van enorme ongelijkheid in en tussen landen – een tijd waarin een miljard mensen niet genoeg te eten en geen onderdak, schoon water en medische voorzieningen hebben en elke dag dertigduizend kinderen sterven aan ziekten die voorkomen kunnen worden – zijn de visie en de idealen van *parasja Behar* nog steeds een uitdaging. Rijkdom en macht zijn geen voorrechten, maar verantwoordelijkheden – en we worden opgeroepen om Gods partners te worden bij het bouwen aan een wereld die minder willekeurig en grillig, en meer rechtvaardig en menselijk is. De Tora laat ons een manier zien om vrijheid te combineren met gelijkheid. Er zijn misschien meer manieren. Maar het overkoepelende principe blijft bestaan. De mensheid is niet gemaakt om de markt te dienen. De markt is er om het beeld van God te dienen: de mens.

Inhoudsopgave

	Leviticus: de democratisering van heiligheid	7
I	Wajikra – <i>En Hij riep</i> Leviticus 1:1 • 5:26	57
	Tussen bestemming en toeval	59
	De gave om te kunnen geven	66
	Maimonides over offers	74
	Wat offeren we?	80
	Dimensies van zonde	84
	De zonden van een leider	89
II	Tsav – <i>Draag op</i> Leviticus 6:1 • 8:36	97
	Geweld en het heilige	99
	Dankbaar zijn	106
	Bloed, afgoderij en oorlog	111
	Waarom beschavingen sterven	115
	Jeremia over de offers	119
III	Sjemini – <i>De achtste</i> Leviticus 9:1 • 11:47	129
	De achtste dag	131
	Vuur: heilig en onheilig	138
	Spontaniteit: goed of slecht?	143
	Tussen hoop en menselijkheid	147
	De integriteit van de natuur	150
IV	Tazria – <i>Wanneer een vrouw zaad draagt</i> Leviticus 12:1 • 13:59	155
	Besnijdenis, seks en geweld	157
	De besnijdenis van de begeerte	167
	Offers bij de bevalling	173
	Over huidziekte, schimmel en kwaadspreken	179
	De generaal en de profeet	186
V	Metsora – <i>Melaatse</i> Leviticus 14:1 • 15:33	189
	De kracht van het spreken	191
	Taal en relatie	197
	Een aandoening die we onszelf aandoen	203
	Bestaat er zoiets als <i>lasjon tov</i> ?	209
	De reinheidswetten	213
	De buitenstaander	218

VI	<i>Acharee Mot</i> – <i>Na de dood</i> Leviticus 16:1 • 18:30	223
	Van nooit meer naar telkens weer	225
	De zondebok: schaamte en schuld	229
	De zondebok: de ontaarding van een idee	234
	Snel en langzaam denken	239
	Een ramp overleven	245
	Waarom het jodendom een land nodig heeft	251
VII	<i>Kedosjiem</i> – <i>Heilig</i> Leviticus 19:1 • 20:27	257
	Van de priesters naar het volk	259
	De priesterlijke morele verbeelding	264
	Heilig zijn	270
	De logica van de liefde	275
	Neem geen wraak	280
VIII	<i>Emor</i> – <i>Zeg</i> Leviticus 21:1 • 24:23	287
	De naam heiligen	289
	De kalender	295
	Drie versies van de sabbat	302
	Nieuw licht op een oude controverse	307
	Soekot: het dubbele feest	316
	De godslasteraar	320
IX	<i>Behar</i> – <i>Op de berg</i> Leviticus 25:1 • 26:2	327
	Onteigeningsrecht	329
	Evolutie of revolutie?	334
	Het begrip (ver)lossen	341
	De chronologische verbeelding	346
	Vrijheid en gelijkheid	353
	Rechten van minderheden	359
X	<i>Bechoekotai</i> – <i>In mijn verordeningen</i> Leviticus 26:3 • 27:34	365
	Geboorte van de hoop	367
	Als vloek een zegen wordt	373
	De politiek van verantwoordelijkheid	379
	Heel Israël is verantwoordelijk voor elkaar	384
	De afwijzing van afwijzing	389
	Verantwoording bij de vertaling	395
	Over de auteur	397

